

Osmanlılarda Türkçe tıp yazmaları

Yrd. Doç. Dr. Mahmut Tokaç

1963 yılında Ordu, Ünye'de doğdu. 1979'da Ünye Lisesi'nden, 1985'te iÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. 2000 yılında iÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Bölümü'nde doktorasını tamamladı. 2002 – 2003 tarihleri arasında İstanbul 112 Ambulans Komuta Merkezi Başhekimliği, 2003 – 2009'da Sağlık Bakanlığı İlaç ve Eczacılık Genel Müdürlüğü'nde Genel Müdür Yardımcılığı ve Genel Müdürlüğü ile 2009-2013 arasında İstanbul Başakşehir Devlet Hastanesi Başhekimliği görevlerinde bulundu. Dr. Tokaç halen İstanbul Medipol Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Başkanı ve Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulama Araştırma Merkezi Müdürü olarak görev yapmaktadır.

Osmanlılardan önceki dönemlerde Türk Dün-yasında ilim dili, devrin geleneklerine uygun olarak sadece Arapça idi. Anadolu Selçuklularının 1308 yılında tarih sahnesinden silinmesinden sonra Türkçe devlet ve ilim dili olarak öne çıkmaya başladı. 14. yüzyıldan itibaren Türkçe olarak edebiyat, tıp, tarih, astronomi, İslam dini ve felsefeyle ilgili eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Osmanlıların yanında Germiyanoğlu, Candaroğlu, Aydınoğlu, Menteşeoğlu, Karamanoğlu Beyliklerinin de katkılarıyla telif ve tercüme birçok eser Türkçeye kazandırılmıştır. Bu dönem Türkçe tıp kitaplarının çoğunda zamanın geleneklerine uyularak tarih verilmemiştir. Bu itibarla, Osmanlılarda Türkçe Tıp Yazmalarını incelerken, 14. Yüzyılda Beylere ithaf edilen eserleri de ele alınmıştır. 14. Yüzyıldan başlayarak 19. Yüzyıla gelinceye kadar tıbbi eserlerdeki dil yapısı da kaleme alındığı dönemin dil özelliklerine göre değişim göstermiştir. 14-15. Yüzyıllarda göze çarpan ilk nokta, özentî ve sanat endişesi gütmeden, yalnız öğrenmek ve halka faydalı olmak amacıyla, mümkün olduğu kadar sade bir dille yazılmış olmalarıdır. 16. Yüzyıldan itibaren kullanımı artan Arapça kelimeler ve Farsça terkipler 18. Yüzyıldan itibaren iyice ağırlığını hissettirmiş ve en sonunda çoğu ibarelerin Arapça olduğu bir şekle bürünmüştür.

Osmanlıca eğitiminin öneminin yeniden fark edildiği bugünlerde Osmanlıca eserlerin araştırmacıların istifadesine sunulmasında bir ışık olması umuduyla *Osmanlıda Sağlık* isimli kitapta yer alan

makalemizde yer alan Osmanlılar döneminde İslam harfleriyle yazılmış olan telif ya da tercüme Türkçe tıp eserlerinden bazı önemli gördüklerimizin isimleri, yazarları, muhtevaları ve buldukları kütüphaneler hakkında bazı kısa bilgiler verelim istedik.

Tuhfe-i Mübârizi

Yazarı Hekim Bereket'dir. (?-?) Anadolu'da Türkçeye tercüme edilen ilk kitaptır. Hekim Bereket, *Lübabü'n-Nuhâb* adıyla Arapça yazmış olduğu eserini, kendisi Türkçeye tercüme etmiştir. İbn Sina'nın *Kanun* adlı eserinden yararlanılarak yazılmış olup, Hekim Bereket'in kendi tecrübelerini de içerir. Kanun'da önemli gördüğü konuları açık ve kolay anlaşılır bir şekilde özetlemiş ve her bölüm ve kaide için bir daire çizerek anlatmıştır. Daire kullanımı tıp sahasında daha önce kullanılmadığı gibi İbn Sina'nın bu eseri de hiç kimse tarafından bu şekilde tertip edilip kaleme alınmamıştır. Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi (2004 veya 12049) ve Paris Milli Kütüphanede, Hekim Bereket'in doğrudan Türkçe yazdığı eseri *Kitab-ı Hülasâ der İlm-i Tibb* ile Tutmacı mahlaslı biri tarafından Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiş *Tabi'at-nâme* isimli başka bir Türkçe eser ile birlikte ciltlenmiş iki nüshası mevcuttur.

Edviye-i Müfrede

Yazarı Geredeli İshak b. Murad'dır (?-?). Türkçe yazılan eserler arasında tarihi bilinen ilk eserdir. Kitapta ilaç ve bitkiler alfabetik olarak verilmiş, baş, göğüs boş-

luğu organları, karın boşluğu organları ile harici hastalıklar ve ateşli hastalıklardan bahsedilmiştir. Sonra Zahire-i Harzemşahi'den ve İbn Sina'dan naklen verilen makalelerin eklendiği bölüm bir çeşit bahnamedir. Metnin sonunda Arapça-Farsça-Türkçe terimler sözlüğü vardır. Eser, bir tek kitaptan çevrilmeyip, bir derleme ve yeniden değerlendirmedir. Malatya (1196), Bursa Haraççioğlu (1134), Süleymaniye Pertevniyal (744) ve Paris Milli Kütüphanesinde (A. F. 170)'de *Müntahab-ı Şifa* ile birlikte ciltli nüshaları yanında müstakil nüshaları da vardır.

Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercümesi

Yazarı bilinmiyor. Ortaçağın en büyük botanikçisi ve eczacısı İbnü'l-Baytar'ın kısaca *el-Müfredât* adıyla meşhur olan *el-Cami' li-Müfredât-i'l-Edviye ve'l-Ağziye* adlı Arapça eserinin bir çevirisidir. Anadolu'yu da gezmiş olması nedeniyle, İbnü'l-Baytar'ın bu kitabı Türkiye tıbbi bitkileri için çok önemli bir kaynaktır. Eserde drogların isimleri alfabetik sıra ile Türkçe ve Grekçe olarak verilmiştir. Mütercim hattının Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesinde (410) olduğu söylenir. Bursa Hüseyin Çelebi (835), Haraççioğlu (1118), Hüsrev Paşa (476), Köprülü (893), Süleymaniye Esad Ef. (2479) ve Lala İsmail Ef. (389/6)'de nüshaları vardır. Saraybosna ve Zagreb Şarkiyat Enstitülerinde de birer nüshası olduğu bildirilmiştir.

Kamilü's-Sinaatü't-Tıbbiye Tercümesi

Yazarı bilinmiyor. İlk İslam yazarlarından

ve Büveyhoğlu Adudüddeve'nin özel hekimi Ali b. Abbas el-Mecûsî tarafından yazılan ve *Kitabu'l-Melikî* olarak meşhur olan *Kitab-ı Kamilü's-Sinaa fi 'ilmü't-Tıbb* adlı eserin kısmen eksik bir çevirisidir. Eserin Arapça orijinal metninde ikinci cüzünün üçüncü makalesinin bir bölümü olan "Ateş ve şişlerin tedavisi" ile dördüncü makalenin bir kısmı olan "Bedenin dış kısmına arız olan hastalıklar" bölümlerinin tercümesi yer almaktadır. Bursa Hüseyin Çelebi (819), İ.Ü. İst. Tıp Fak. Tıp Tarihi Küt. (4480) ve Manisa Muradiye (1853)'de nüshaları vardır.

Müntahab-ı Şifa

Yazarı Hekim Hacı Paşa'dır. (1334/35 ?-1424) Kendisinin Arapça olarak yazdığı *Şifa'ü'l-Eskam ve Devâü'l-Âlam*'dan aynı planda yaptığı Türkçe bir özetidir. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde iki bab halinde teorik (nazarî/ilmî) ve teorik (amelî) tıp bilgileri; ikinci bölümde yiyecekler (gıdalar), içecekler (şerbetler) ve ilaçlar (edviye/devalar); üçüncü bölümde hastalıkların sebepleri, alametleri ve ilaçları (teşhis ve tedavi yolları) anlatılır. Zafer Önler tarafından "Metin" ve "Dizin" olarak iki cilt halinde yayınlanmıştır. Malatya (1196), Bursa Haraççioğlu (1134), Süleymaniye Pertevniyal (744) ve Paris Milli Kütüphanesi (A. F. 170)'de *Edviye-i Müfred*e ile birlikte ciltli nüshaları yanında ayrıca Süleymaniye Ayasofya (3752) ve Kadızade Mehmet ef. (351), Topkapı Müzesi (545), Fatih Millet (294), İst. Üniv. Küt. Yıldız (233 ve 877)'de bazı müstakil nüshaları olduğu bildirilmektedir.

Tervihü'l-Ervah

Yazarı Ahmed'dir. (1334 ?-1413) Mesnevi tarzında kaleme alınan 10.082 beyitlik manzum eser iki cilt olup, birinci ciltte anatomi, patoloji gibi temel tıp bilimleri, koruyucu hekimlik ve farmakoloji gibi uygulamalı tıp bilimleri hakkında bilgiler verilmekte; ikinci ciltte ise yukarıdan aşağıya bütün hastalıklar ve tedavilerinden bahsedilmektedir. Müellif nüshası Topkapı Revan'dadır (1681). Süleymaniye Ayasofya'da eksik bir nüsha, Manisa İl Halk Kütüphanesinde de bir nüshası vardır.

Yadigâr (Yadigâr-ı İbn-i Şerif)

Yazarı İbn Şerif'tir. (?-?) Yaklaşık olarak 1425 yılı civarında yazıldığı tahmin edilmektedir. Genellikle hijyen, hastalık belirtileri, farmakoloji ve tedaviden bahseder. Bu eser devri için çok önemli bir müfredat kitabıdır. İbn Sina ve İbn Baytar'dan yararlanılarak yazılmıştır. Klasik İslam tıp kitabı düzeninde yazılmış olup, hava, meskenler, giyecek ve yiyecekler, sular, diyet gibi koruyucu

hekimliğe ait bölümlerle, baştan ayağa hastalıklar ve tedavileri, ortopedik ve cerrahi girişimler sistematik bir düzen içinde aktarılır. Son bölümde tabiplere tavsiyeler yer alır. Çok sayıda nüshası mevcuttur. Bazıları Süleymaniye Hamidiye (1041), Laleli (1651, 1652 ve 1653), Reisü'l-Küttâb (737), Atıf Efendi (1972/4), Topkapı Revan (1684), Bursa Haraççioğlu (1121), Ulucami (2602), Fatih Millet (88, 184, 218, 369 ve 380), İ. Ü. Küt. T. Y. (7067 ve 7082), İst. Tıp Fak. Tıp Tarihi Kürsüsü Küt. (38, 84 ve 284), Köprülü (989), Nuruosmaniye (3616)'dedir. Ayrıca yurtdışında da pek çok nüsha mevcuttur. Sadeleştirilmiş ve transkripsiyonlu metin olarak yayımlanmıştır.

Tıbb-ı Nebevi (Tercüme eş-Şifa fi Ahadis-i'l-Mustafa)

Yazarı Ahmed Dai'dir. (?-?) Ebu Nu'aym Hafız el-İsfahani'nin *Kitabü's-Şifa fi Ahadis-i'l-Mustafa* isimli Arapça eserinde Hz. Muhammed'in hadislerinin tekrar tekrar rivayet edilmiş olması sebebiyle İmam Ahmed b. Yusuf'u't-Tifaşî'nin bazı isnadları ve rivayetleri çıkararak hazırladığı *el-Vâfi fi't-Tıbbi's-Şâfi* isimli özetinden yararlanarak tercüme edildiği bildirmektedir. Süleymaniye Fatih (3450), İ. Ü. Tıp Fak. Tıp Tarihi Küt. (90, 97, 104), Cerrahpaşa Tıp Fak. Tıp Tarihi Küt. (335, 442, 565)'de nüshaları vardır.

Kitab-ı Müntahab-ı fi't-Tıbb

Yazarı Abdülvehhab el-Mardânî'dir. (?-1420) "*Müntahab*" adından da anlaşılacağı üzere, kendinden önceki muteber Arapça ve Farsça tıp kitaplarından seçilmiş alıntılarının tercümeleriyle meydana getirilmiş on bölümden oluşan bu eser Çelebi Sultan Mehmed (1403-1413) adına 1420 yılında yazılmıştır. Kitap mizaclar ve hiltlar gibi döneminin tıbbının genel anlayışının açıklanması ardından vücudun anatomisinden bahseder. Daha sonra sağlık ve hastalık belirtilerini, nabız ve idrara bakmayı, sağlıklı kalmak için gündelik tedbirleri bildirir. Sonra da baştan ayağa organların hastalıklarından ve cilt hastalıklarından bahseder. Sonunda ise tedavi amaçlı yiyecek ve içecekleri bildirir. Konya Koyunoğlu, Tire Necip Paşa (591), Manisa (6517),

Süleymaniye Fatih (3638) ve Köprülü (184)'de nüshaları vardır.

Tuhfe-i Muradi

Yazarı Mehmed Şirvanî'dir. Sultan II. Murad (1421-1451) adına yazılmış yine kendi eseri olan Cevhernâme'sinin genişletilerek, cinsi gücü kuvvetlendirici, güzel kokuları ihtiva eden kısımlarının ilavesi ile meydana getirdiği kıymetli taşlarla ilgili bir eserdir. 1430 yılında Bursa'da yazılmıştır. Aslında bir tıp kitabı olmamasına rağmen, yazarın kendisinin bir hekim olması ve kıymetli taşları anlatırken, bunların varsa tıptaki kullanımlarıyla birlikte cima artırıcı bab ile ıtlar eserin tıbbi yönünü teşkil eder. Arkeoloji Müzesi (728), Bursa Haraççioğlu (1098/2), Süleymaniye Bağdatlı Vehbi (1493), Ayasofya (3577), Paris Milli Küt. (1302) ve Atatürk Kitaplığı M.Cevdet (281)'de nüshaları vardır.

Mürşid

Yazarı Mehmed Şirvanî'dir. Osmanlı tıbbında göz hastalıklarıyla ilgili en hacimli eser olarak bilinmektedir. Faydalandığı kaynaklar dolayısıyla dönemine kadar İslam göz hekimliğinin vardığı son nokta sayılabilir. Eserin birinci bölümü gözün anatomi ve fizyolojisini, ikinci bölümü gözün hastalıklarının sebep, belirti ve ilaçlarını, üçüncü bölümü ise göze zararlı olan müfred (tekil) ilaçlar ile göze gerekli mürekkebe (karşım) ilaçları ve kitapta adı geçen otların özelliklerini bildirir. Eserin bilinen iki nüshasından biri, Topkapı Sarayı Koğuşlar (1061), diğeri Manisa (1840)'dadır. Eserin transkripsiyonlu metni A.Haydar Bayat ve Necdet Okumuş tarafından yayımlanmıştır.

Miftahü'n-Nur ve Hazainü's-Sürur

Yazarı Sinoplu Mü'min b. Mukbil'dir. (?-?) Anatomi, hijyen ve bilhassa göz hastalıklarından bahseder. Kitabın başında hekimin nasıl olması gerektiğini anlatır. Eserin bir nüshası Paris'te Bibliotheque Nationale'dedir. Süleymaniye Hamidiye 1304/4; Nuruosmaniye 3585; Manisa Muradiye 1857'de nüshaları vardır. Ayrıca Millet Ali Emiri 255'de *Kitabü't-Tıp* ismiyle bir nüshası daha vardır.

Zahire-i Muradiye

Yazarı Sinoplu Mü'min b. Mukbil'dir. Ağır-likli olarak göz hastalıklarının işlendiği eserin birinci bölümünde beyin, baş ağrıları ve göz ağrıları, göz kapaklarının ve göz tabakalarının hastalıkları, kulak hastalıkları ve tedavileri işlenir. İkinci bölümü karaciğer, dalak, bağırsak ve genital organları, vücut ağrıları ve cerrahi vakalar, cüzam ve veba gibi bulaşıcı hastalıklar ve tedavileri içerir. Üçüncü bölüm ise koruyucu hekimlik, kan alma, hacamat gibi genel tedavi yöntemlerinden bahseder. Eserde bütün hastalıklardan söz edilmesine rağmen özellikle göz hastalıkları üzerinde durulmuştur. Ayrıca eserde göz ameliyatlarında ve dağlamada kullanılan alet resimleri vardır. Yazar eserine kendi gözlemlerini de eklemiştir. Süleymaniye Yahya Efendi Hacı Mahmud (5500)'da bir nüshası vardır.

Bahnâme-i Padişahi Tercümesi

Yazarı Musa b. Mesud'dur. (?-?) Nasır-ı Tusi'ye nisbet edilen *Bâhû'l-Şâhiyye ve'l-Terkîbâtü's-Sultâniyye*'nin tercümesidir. Eserin özelliği en eski bahname olmasıdır. Asıl eser on sekiz bölüm olduğu halde bu çeviri on yedi bölümdür. 6. bab'a kadar Farsça aslının aynı ise de sonra kısmen fark etmektedir. Asıl nüsha İ. Ü. Kütüphanesindedir (T. Y. 3956). Ayrıca İ.Ü. Küt. (7149 ve 7152), Topkapı Hazine (581), Süleymaniye Laleli (1616), İst. Tıp Fak. Tıp Tarihi Kürsüsü (Y. 23/2, 76/1, 106/2, 109/3, 130/4 ve 140/3) nüshaları da bulunmaktadır.

Maidetü'l-Hayat (Maddetü'l-Hayat)

Akşemseddin'e (1390-1459) atfedilir. Ruhani tıbbıya ait bir risaledir. Rüyada kendisine keşfolunan Ma-i Kibrî-i Şerîf'in faydalarını saymaktadır. 31 hassa (özellik) saymaktadır. Sonra sıtma nöbetlerini ve devirlerini anlatan bir fasıl gelir. En son olarak da ta'rîf-i 'ilac-ı külli adını verdiği bölümde bitkilerin şekil veya isimleri ile tedavi ettikleri hastalıkların insan vücudunda bulunduğu yer arasındaki benzerlikleri belirtmektedir. Bu eserinde mikrop ve bulaşma fikrini hatırlatan cümleler bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Hazine (552 ve 1744/2.), Millet Ali Emiri (Tıp 126 [297], Edirne Selimiye (53), Ankara Ü. İlahiyat Fak. (7459), Antalya Elmalı Küt. (81/4), İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Deontoloji A.B.Dalı Küt. (265/1), Süleymaniye Bağdatlı Vehbi (1462/1), Esad Efendi (3539/3)'de nüshaları bulunmaktadır. Ayrıca Millet Ali Emiri Tıp 58/2'de *Der Beyan-ı Menafî-i Dühn-i Kibrî ve Keyfiyyetu İsti'malhi* adıyla bir nüshası daha vardır. Ali İhsan Yurd ve Mustafa Kaçalın tarafından hazırlanan *Akşemseddin* kitabında transkripsiyonlu metni yayımlanmıştır.

Hazâ'inü's-Sa'âd'ât

Yazarı Eşref b. Muhammed'dir (?-?) Eserinde yazar kitabı dört bölüme ayırdığını ve bunun ilk üç bölümünü koruyucu hekimlik bilgilerine ayırdığını açıklamıştır. Ayrıca eserde embriyolojik ve deontolojik bilgiler de vardır. Bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Hazine (557)'dedir. Eser Bedii Şehsuvaroğlu tarafından tıpkıbasım olarak hazırlanmış ve yayımlanmıştır.

Cerrahiyyetü'l-Haniyye

Yazarı Sabuncuoğlu Şerefeddin'dir. (1386?-1470?) Zehravi'nin *et-Tasrif* adlı eserinin son üç bölümü olan Cerrahi kısmının tercümesidir. 1465 tarihinde yazılmıştır. Kendisi de üç bab ekleyerek kitabını hazırlamıştır. Metinde kendi deneyimlerini de eklediği bazı değişiklikler mevcutsa da en önemli katkısı minyatürlerdir. 136 cerrahi girişimi ve 163 cerrahi aletin resimlerini ihtiva etmesi, tıp tarihi kadar sanat tarihimizin de ilgi alanına girmektedir. Bu cerrahi alanında Türkçe yazılmış en kapsamlı tıp kitabının birinci babında fihrist ve önsöz müteakip çeşitli hastalıkların dağlama yolu ile tedavisi, ikinci babında çeşitli cerrahi müdahaleler, üçüncü babında ise kırık ve çıkıkların tedavisi anlatılır. Paris Milli Kütüphanesi (691) ve Fatih Millet Ali Emiri (79)'deki nüshaları bizzat kendi hattıyla yazılmıştır. İ.Ü. İst. Tıp Fak. Tıp Tarihi Küt. (35)'de üçüncü bir nüsha daha vardır. İtler Uzel ve Kenan Suveren tarafından tıpkı basım ve transkripsiyonlu metin olarak iki cilt halinde yayımlanmıştır.

Mücerrebname

Yazarı Sabuncuoğlu Şerefeddin'dir. Hayatının sonlarında, 80'li yaşlarında iken yazdığı ve uzun süren meslek yaşamında edinmiş olduğu kendi tecrübelerini aktardığı te'lif eseri çevresindeki hekim dostlarının arzusu üzerine yıllar boyu edindiği tecrübeleriyle, faydasını gördüğü çeşitli ilaç terkiplerini bir araya getiren eczacılığa ait bir kitaptır. 1468 yılında yazılmıştır. Eser, on yedi bölümden meydana gelmektedir. Tıpta kullanılan ilaçların hap, merhem, şurup, toz, lavman, macun, yakı vs. gibi hazırlanış şekillerine göre sınıflandırarak hangi durumlarda nasıl kullanılacağını anlatır. Sabuncuoğlu Şerafeddin'in bu eserinin en önemli özelliği deney ve gözlemlerini aktarmasıdır. Zaten adı da "Deneylerin neticesi olan kitap" manasına gelmektedir. Bu bakımdan Mücerrebname, Türk tıbbının ilk deneysel kitabıdır denebilir. Süleymaniye Ayasofya (3720 ve 3729), Şehit Ali Paşa (2097/1 ve 2103/2), Fatih (3619 ve 3546/3), Hamidiye (1034/2), İ.Ü. Küt. (7108)'de nüshaları bulunmaktadır. İtler Uzel ve Kenan Suveren tarafından tıpkı basım ve transkripsiyonlu metin

olarak yayımlanmışsa da daha sonra yazarları tarafından piyasadan çekilmiştir.

Alaim-i Cerrahin

Yazarı Cerrah İbrahim'dir. (?-?) II. Bayezid döneminde (1481-1509) Mora seferi sırasında Muson Kalesinde bulunan Yunanca ve Süryanice yazılmış *Çindar* adlı cerrahi kitabının Türkçe tercümesi olması yanında Eflatun, Calinus, Bukrat, İbn Sina ve Razi'nin kitapları ve isimlerini de kaynak olarak belirtmektedir. Eser ayrıca Türk tıp üstadları Hacı Paşa, Sabuncuoğlu, Şirvani, Beşir Çelebi ve Akşemseddin'den ilaç terkiplerini de içerir. Eser taze yaralar, ok ve tüfek yaraları, kırık ve çıkıklar, urlar, kanserler, şarbon, dolama, fitik, abse ve frengiyi anlatan yirmi iki bölümden meydana gelmiştir. Tıp tarihimizde ateşli silah yaralanmaları ile frengi hastalığını ve tedavisini anlatan ilk eserdir. Ayrıca Sabuncuoğlu ilk defa bu eserde kaynak olarak gösterilmiştir. Süleymaniye Hekimoğlu Ali Paşa (568), Millet (Tıp 205), İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Tarihi Ens. Yazma (125), Gotha (107), Manisa Muradiye (1844) ve İ.Ü. Küt. (7147)'de nüshaları vardır.

Kemâliyye

Yazarı bilinmemektedir. Yazarın kendi ifadesine göre Bursa'da Şeyh Kemaleddin'in teklifi ile yazılmıştır. Giriş ve on bir bölümden meydana gelir. Baş, göz, ağız, diş, bel, idrar yolları, cima, makad kaşınmaları, şerbetlerin terkiibi, macunlar, murabbalar konularını işler. En sonunda etibbaya (tabiblere) vasiyet vardır. Süleymaniye Laleli (1646), Bağdatlı Vehbi (1465), Şehit Ali Paşa (2074), İ. Ü. Tıp Fak. Tıp Tarihi Küt. (12), Bursa Morali (810) ve Haraççioğlu (1149/6)'da nüshaları vardır.

Fâide-i Hassat (Risale-i Hassatü'l-Kilye ve'l-Mesane)

Yazarı Hekim Ahi Çelebi'dir. (1436-1524) On bölüm halinde böbrek ve mesane taşlarının meydana geliş sebepleri, belirtileri, tedavi yollarını devrinin tıp anlayışına göre anlatan Türkçe yazılmış çok kıymetli tıbbi bir eserdir. Bu kitap, döneminde ve daha sonraları önem kazanmış klasik bir tıp kitabı olarak hekimlere örnek olmuştur. Vücutta meydana gelen taşlar hakkında, Cür-cani, Zekeriya er-Razi ve Galenos'tan genel bilgileri aktardığı gibi, bitkisel ilaçları, özellikle abzen yani ilaçlı sularla banyoları tavsiye eder. Taşın kimlerde olduğu ve sebebi, vücutta nerelerde olduğu, böbrek ve mesane taşlarının işaretleri, ilacı, kötü mizacın sebebi ve işaretleri, taşın ilacı, taş çıkarılma olu-şan cerahatta veya taşın idrar yolunda kalması durumunda alınacak tedbiri,

taşın yarılarak çıkarılması, böbrek ve mesane taşlarının basit ilaçlarla nasıl tedavi edileceği anlatılır. İ. Ü. Küt. T. Y. (314 ve 7101), Bosna Müzesi Küt. (726), Süleymaniye Hamidiye (1463/4), Bağdatlı Vehbi (1491)'de nüshaları vardır.

Menafi'ü'n-Nâs

Yazarı Nidâî'dir. (ö.1567'den sonra) Nidâî'nin 1566 yılında tamamlayıp II. Selim'e ithaf ettiği, hekim bulunmayan ortamlarda halka faydalı olmak amacıyla sade bir Türkçe ile kaleme aldığı, önsöz ve 60 babdan oluşan tıp eseridir. Önce insanın yaratılışı, mevsimler, beden sıvıları, beden kısımlarını beyan ettikten sonra damar, nabız ve idrarla ilgili bilgiler verir. Baş, yüz, burun, kulak, ağız ve diş hastalıkları, ciltte görülen hastalıkları ve ayakta görülen hastalıkları verir. Daha sonra iç hastalıklarından bahseder. Tedavide kullanılan lavman, fitil, yakı, yağ, merhem, şurup gibi terkiplerden bahseder. Sonra cinsel yaşama ve hastalıklarına dair bilgiler verir. Basit ve bileşik ilaçları, hayvanlar, kuşlar ve madenlerin tesirlerini bildirir. Drogları alfabetik olarak gösterdiği bölümden sonra etkilerine göre kabız veya ishal yapıcı ilaçları belirtir. Afyon bağımlılığından ve faydalı tiryaklar (antidotlar)'dan sonra kitabın yazılma gerekçesini belirterek bitirir. Çok sayıda kopyası bulunan bu eserin Süleymaniye Es'ad Efendi (2498/1), Laleli (1649), Hamidiye (1041/9), Lala İsmail Ef. (389/1), Nuruosmaniye (3556), İst. Tıp Fak. Tıp Tarihi Ens. Küt. (T.Y. 23, 24, 51, 55, 66, 73, 82, 103, 124,136...)de nüshaları vardır.

Fihris Ervam (Fihris Ervam fi Lisani't-Tibaa)

Yazarı Hezarfen Hüseyin Efendi'dir. (?-1672) Alfabetik sıra ile Türkçe isimleri yazıp müfredat kitaplarındaki Arapça, Farsça ve Yunanca karşılıklarını yazar. Kitabın yazılış gerekçesinde "*Anadolu (diyar-ı rum)'da bulunan eczacı ('aşşab) ve koku satanların (attar) çoğunun Türk (evram/Rum diyarından) olması ve Türkçe'den başka lügat bulmamaları dolayısıyla satın aldıkları bütün ilaçları Türkçe isimleriyle bildikleri, fakat fayda ve zararlarını öğrenebilmek için âlimlerin yazmış oldukları müfredat-ı tıbb kitaplarına başvurduklarında Türkçe isimleri ile yazılmadığından bir sözlüğe ihtiyaçları olması sebebiyle bu kitabı yazdığını*" belirtir ve "*fihris ervam*" diye ad verdiğini bildirir. Böylece Türkçe yazılan isimleri dilindeki lügat ile müfredat kitaplarında bulunması kolay olacağını yazar.

Elif harfinden başlar. Bazen sadece bir dildeki karşılığını verir ya da bir dildeki karşılığını verdikten sonra kısa bir açıklama da bulunur. Bazen de her

iki dildeki karşılığını verir. Başka dildeki adıyla meşhur olan drogları da başka kitaplarda pek rastlamadığımız Türkçe isimler verdikten sonra açıkladığı olur. Kimi zaman birçok anlamını bir arada verir. Kimi zaman ise başka dilden gelerek dilimizde değişime uğramış kelime ile ilgili ayrıntılı bilgi verir. Bitkisel drogların yanında hayvansal veya madensel droglar da lügatta mevcuttur. Binden fazla (toplam 1060 civarı) Türkçe ismin bildirildiği lügatte ilginç isimler de mevcuttur. Süleymaniye Şehit Ali Paşa (2086/2), Bağdatlı Vehbi (1474) ve Süleymaniye Hamidiye (1041/14) Yadigar'ın derkenarında nüshaları mevcuttur.

Teşrih-i Ebdan ve Tercüman-ı Kibale-i Feylesofan

Yazarı Şemseddin-i İtaki'dir. (?-?) Eser anatomi konusunda yazılmıştır. Şemalarla anlatılmaktadır. Ali b. Abbas ve İbn Sina gibi eski birçok hekimden istifade ettiğini yazar. Ahmed b. Mansur'un Teşrih-i Ebdan adlı eserinden alınmış şemalar olduğu gibi Vesalius'un eserinden alınmış ve tamamen kendisi tarafından yapılmış çizimler de mevcuttur. Süleymaniye Hüsvrev Paşa (464), Bağdatlı Vehbi (1476), Laleli (1644) ve İ.Ü. Küt. (T.Y. 2662 ve 7094)'de nüshaları vardır. Esin Kâhya tarafından orijinal ve sadeleştirilmiş metin olarak yayımlanmıştır.

Enmuzecü't-Tıbb

Yazarı Hekimbaşı Seyyid Emir Mehmed Çelebi'dir. (?-1638) 1625 yılında telif etmiştir. Önsözünde, kitap yazarların, önceki eserleri olduğu gibi aktarmasının doğru olmadığını, kendi tecrübelerini de eklemesinin gerektiğini savunur. Hava, toprak ve iklimin nitelikleri üzerine sağlık bilgisi ile başlar, anatomiden kısaca bahsettikten sonra hastalıkların ve ilaçların açıklamasına geçer. Son bölümde ise hekimlere deontolojik tavsiyelerde bulunur. İ.Ü. Küt. (Yılsız Tıp 28, T.Y. 7043, 7044), Köprülü (958), Süleymaniye Selim Ağa (863), Mihrişah Sultan (343), Topkapı Emarat Haz. (1838) ve British Museum (728/12)'de nüshaları vardır.

Gayetü'l-Beyan fi Tedbir-i Bedeni'l-İnsan

Yazarı Salih b. Nasrullah'dır. (ö 1670) Tıp biliminin konusu, sağlıklı yaşamın koşulları, hava, yeme-içme, hareket, mevsimlerden bahseden girişten sonra alfabetik olarak müfred devaları (basit droglar) kısaca tıbbi özellikleriyle belirtir. Daha sonra mürekkebe devaları (bileşik ilaçlar), şerbetler, macunlar, haplar, pastiller, tozlar, yalanan macunlar, merhemler, yağlar, fitiller şeklinde sınıflandırarak bildirir. Bazı ek bilgilerden sonra baştan ayağa bütün organların hastalıklarını, sebeplerini ve

tedavilerini verir. Belli bir uzva ait olmayan çiçek, kızamık vs gibi bütün vücuda ait hastalıkların bildirilmesinden sonra bazı reçete örnekleri ile son bulur. Kitap çok beğenildiği için çok sayıda nüshaları vardır. Sadece Süleymaniye'deki birkaç örnekle yetinelim. Laleli (1640 ve 1641), Esad Ef. (2474, 2476/1, 2487, 2488 ve 2498/1), Hamidiye (1030 ve 1041/11), Ayasofya (3679 ve 3680).

Tedbirü'l-Mevlid

Yazarı Ayaşlı Şaban Şifai'dir. (?-1705) 1701'de klasik kaynaklar yanında, şahsi gözlemlerinden de istifade ile yazdığı doğum ve çocuk hastalıklarına dair eserdir. Giriş, sekiz bölüm ve sonuçtan meydana gelir. XV. yüzyılda Eşref b. Muhammed, *Hazainü's-Saadat* kitabında çocuk hastalıkları için konu ayırmışsa da, bu eser Osmanlı tıbbında doğum ve çocuk hastalıkları alanında yazılmış ilk eser olması açısından büyük önem taşır. Süleymaniye Beşir Ağa (501) Topkapı Bağdat (345) ve A.Ü.Tıp Tarihi Kürsüsünde nüshaları vardır.

Düsturu'l-Vesim fi Tıbbi'l-Cedid ve'l-Kadim

Yazarı Abbas Vesim Efendi'dir. (?-1760) Doğu ve Batı kaynaklarını bir arada kullanarak yazılmış, devrinde çok tutulan iki ciltlik hacimli bir yazmadır. Tıbbi iyi anlamak için fizik, mekanik ve deneysel kimya bilgisinin gerekli olduğu savunulan bu eser, teorik ve uygulamadaki özgün katkılarıyla eski gelenekten yeni Batılı anlayışa geçiş döneminde verdiği yön ile 18. Yüzyıl Osmanlı tıbbının en önemli eserlerinden biri sayılır. Ragıp Paşa Küt. (946 ve 947) ve Bayezid Küt. (4097)'de nüshaları vardır.

Tabhizü'l-Mathun

Yazarı Tokatlı Mustafa Efendi'dir. (?-1782) İbn Sina'nın *Kanun fi't-Tıbb* adlı meşhur eserinin Katipzade Mehmed Refi Efendi'nin teşvikiyle dört yılda yapılmış Türkçe tercümesidir. Mütercim kendi el yazısı ile olan nüsha 23 defter halinde kendisi tarafından vakfedildiği Ragıp Paşa Kütüphanesindedir (1335). Topkapı Bağdat (342)'da Sultan III. Mustafa için yazılmış güzel bir nüsha vardır. Süleymaniye Hamidiye (1015)'de de güzel bir nüshası mevcuttur.

Kaynak

Tokaç Mahmut: "*Türkçe Tıp Yazmaları*". (Bölüm Yazar) *Osmanlılarda Sağlık (2 Cilt) / Makaleler, Araştırmalar / Arşiv Belgeleri*. (Editörler: Necdet Yılmaz, Coşkun Yılmaz). ISBN: 9750099360. Biofarma Yayınları, İstanbul, 2006; 165-185.